

Галина АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
науковий співробітник
Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка

«ЛІТЕРАТУРНІ РЯДИ»: ЗМІННІСТЬ І РУХОМІСТЬ

УДК 821.161.2.09

У статті йдеться про важливість вивчення «другорядних» письменників, твори яких іноді впливають на масового читача дужче, ніж класика. Наголошується, що художні твори «другого ряду» є показником літературних смаків доби, новаторство «великих» увиразнюється на тлі «другорядних» письменників. Роль останніх можуть переглядати наступні покоління читачів та літературознавців, відтак їхні естетичні пошуки згодом набувають більшого значення, ніж у сучасну їм епоху.

Ключові слова: історико-літературний процес, «великі» письменники, «другорядні» письменники, масова література, белетристика, ряд, канон.

Літературу вивчають у різних вимірах. Горизонтальна лінія досліджує зміну літературних шкіл, напрямів, епох. Вертикальна передбачає розміщення письменників на сходинках за талантом і значенням у літературі. Задля класифікації величин створено таку форму упорядкування як ряд. Поняття «літературний ряд» запровадили російські формалісти, а опісля його почали вживати прихильники рецептивної естетики. Для Ф.Водічки це «вся сукупність літературної реальності, що історично склалася, тобто сукупність реально існуючих (від минулого до теперішнього) літературних творів, які витворюють ніби тло, на якому кожного разу виникає новий твір, або утворюють середовище, в яке цей твір має «вкоренитися» [6; 59]. Поняття «ряди» обґрунтовують нині як різнопорядкове А.Дранов [6], С.Кормілов [8], [9], Л.Чернець [17] та ін.

Літературний процес, як відомо, містить у собі все написане й опубліковане в певний період – від творів першого ряду до книжок масової літератури в їх сприйнятті читачем і критикою. Важливість систематичного вивчення всіх явищ і творів духовного життя певного народу задекларували ще представники культурно-історичної школи: О.Піпін, М.Тихонравов, І.Франко. Обґрунтовували це питання І.Айзеншток, О.Білецький, О.Веселовський, А.Горнфельд, К.Довгань, В.Жирмунський, М.Зеров, С.Єфремов, В.Перетц, П.Сакулін, В.Шкловський, Ю.Тинянов, Д.Дюришин, Г.Лансон, П.Меркер, Ж.Ренар та ін. Але щодо української літератури це питання на рівні теоретико-літературних узагальнень розглядалося лише побіжно, тому актуальним нині є усвідомлення естетичної та суспільно-історичної вартості творчості представників різних літературних рядів та зміни їх під впливом критичної та читацької рецепції. Йдеться насамперед про те, щоб побачити складність і суперечливість процесу, різномірність його компонентів,

різноспрямованість тенденцій – усі вони витворюють духовне поле української літератури.

Є багато афористичних визначень літератури, побудованих на порівняннях: її порівнюють із горами, де височіють недосяжні вершини; з лісом, де є могутні дуби і скромні кущики; з полем, на якому ростуть різні колоски й бур'яни; з потоками, які вливаються в повноводу річку; з річкою, над якою виступають острови; з будинком, що складається з цеглин; зрештою вона асоціюється з єдиним організмом, у якому важливе все. Поряд із цим говорять про письменників першого, другого, третього ряду, маючи на увазі насамперед рівень їхньої художньої майстерності й роль у літературному процесі. Звісно, будь-яка класифікація літературних сил – досить умовна. У літературознавстві визначити ступінь художньої вартості твору й міру величчя того чи іншого автора, без сумніву, дуже важко. Адже в кожному епоху в кожній літературі працюють зазвичай письменники дуже талановиті, іноді навіть геніальні: «літературні святі» (В.Шкловський), «генерали» (Ю.Тинянов), «полковники та капітани» (І.Айзеншток), «стовпи» (М.Плевако), «наполеони» (С.Кормілов), а поряд – письменники середнього рівня або й малоталановиті. Спостерігається приблизно така градація оцінок, що визначає масштаби художніх обдаровань: геніальний, великий, знаменитий, талановитий, визначний, відомий [12; 15].

За неписаною традицією, «ряд геніальних» у кожній національній культурі має бути коротким. В італійській – Данте, Петрарка, Боккаччо. У російській літературі – максимум п'ятеро – Пушкін, Гоголь, Достоевський, Лев Толстой, Чехов.

В українській літературі ряд геніїв надійно й достовірно визначений, майже сакралізований: Шевченко, Франко, Леся Українка. За визначенням Г.Грабовича, це – «класична літерату-

рознавча парадигма» [4; 576]. З цими іменами асоціюється національна культура загалом, вони становлять її «код», «базис», «стрижень». Деконструювати цей ряд не вдавалося жодному політичному режимові чи новим естетичним явищам. Їхні стосунки з часом інші, їхні твори не старіють, оскільки поєднують злободенне, неперебутнє й універсальне, виявляють, за М.Бахтіним, «величезні скарби потенційних смислів» [2; 331].

Представників першого ряду уже значно більше, ніж геніїв. Вони увінчані лаврами «класиків». За словами Еліота, лише заднім числом і в історичній перспективі письменник може бути визнаний класиком [18]. Класик – це зрілість, уточнював він. Класика – це вища міра художності. Саме класиків вивчають у школі, вони уособлюють літературну епоху.

В.П'янов іронічно назвав свою книжку спогадів та есеїв «Визначні, відомі й “та інші...”» [10]. Умовно означений ряд «та інші» – це література «сьогоднішнього дня», що за кільканадцять років потрапляє до літературного архіву, поринає в темряву небуття, хоча свого часу могла зацікавлювати масового читача і впливати на нього дужче, ніж томи класиків. Теоретичні дефініції для творців такої літератури не зовсім оформлені: їх називають другорядними, «рядовими літератури», меншими, малими, дрібними талантами, підмайстрами, літературними ремісниками, епігонами. «Медіальна, чи медійна словесність» – такий термін пропонує для другорядної літератури М.Бондаренко [3]. Це поняття (*від латин. medium* – щось середнє, проміжне), пропонується як робоче, щоб уникнути негативних конотацій у традиційних словах «графоманія», «примітив», «дилетантство», погана література, низька література, взагалі не література, літературне сміття.

В.Халізов пов'язує уявлення про «другорядних» авторів з поняттям «белетристика». Він пропонує вважати белетристику літературою другого ряду і принципово відрізняє її від літературного «низу» (чтива, примітивної літератури, паралітератури) [16; 151]. І.Гурвич белетристикою вважає весь книжковий масив, що лежить за межею високого мистецтва, все, що створюється другорядними авторами [5; 114]. Він порівнює «другорядного» письменника з літописцем чи хронікером, який оперативно відгукується на насущні, злободенні питання, оглядає довкілля, змальовує різноманіття осіб, заняття, нічого не випускаючи з поля зору, не хештуючи побаченим чи пізнаним. Дослідник виділяє три основні функції белетристики, що розкриваються в її взаємодії з літературою «верхнього» ряду: 1) підготовчу («звичайні» таланти часто відкривають для розробки ті тематичні пласти, які пізніше розробляють класики; 2) ту, яка створює види (другорядні наслідують класиків, белетристика реагує на імпульс, що йде зверху і з цього часто починається створення нового жанру чи іншої спільності);

3) закріплюючи (саме другорядні письменники закріплюють творчий інструментарій, способи літературного творення) [5; 134].

І як приклад третьорядного письменника можна згадати копача Бонавентуру з комедії «Сто тисяч» І.Карпенка-Карого, який міркував про те, що коли не знайде скарбу, то сяде писати комедію – «все одно гроші! Тепер всі пишуть: крадуть у других і видають за своє, а як я напишу, то буде сама правда» [7; 101]. І тут же декламує власну комедію, яка починається словами «Еней був парубок моторний». С.Єфремов наголошував, що бувають моменти, коли серед літературних діячів помітний наплив саме таких випадкових осіб, які зовсім далекі від літератури, але, раз потрапивши в сферу її тяжіння, «присмоктавшись» до неї, починають визначати її. І велетень, і сонм пігмеїв часто здатні добитися однакових результатів, змінюючи русло літературного розвитку з тією, проте, різницею, що ведуть вони до протилежного: перший слугує прогресу, другі – припущенню й занепаду. На переконання С.Єфремова, у розвинених літературах, у яких літературні «верхи» і «низи» майже не перетинаються, письменники типу Бонавентури, залишаються непоміченими й не впливають на її розвиток. У такій, як українська, вони перетворюються на суспільне явище.

Літературні твори «перевіряє на міцність» і сучасність, й історія. Перша перевірка – визнання чи невизнання читачами і критикою «по гарячих слідах». Сьогочасну увагу до твору засвідчують рецензії, різні премії, номінації («Книжка року») тощо. Через певний часовий проміжок настає друге випробування: з'являються молодші письменники, які приваблюють публіку новими творами, а старші письменники або втрачають авторитет, або, навпаки, зміцнюють його. Іноді недооцінені сучасниками твори пізніше набувають статусу класичних – повісті Шевченка російською мовою, про які негативно відгукувалися письменники XIX ст., у XX ст. привернули увагу літературознавців: виявилось, що вони мають складну поетику, відзначаються низкою оригінальних жанрово-стильових та ідейно-естетичних рис, позначені впливами й залежностями від сучасної прози (української, російської, західноєвропейської), зрештою, інтегровані в загальноєвропейський літературний процес XIX ст. Часто літературний факт, сприйнятий як оригінальний і масштабний, наступному поколінню видається незначним або й рутинним. Так трапилось, зокрема, з Марком Вовчком, «Народні оповідання» й «Інститутка» якої мали шалений успіх, а їхня авторка – славу, яка до кінця її життя поступово згасла, оскільки, відійшовши від української літератури, Марія Вілінська «пішла в найми» до літератур російської та французької.

Нарешті третє, основне випробування – більшою часовою відстанню. Краще в літературі відро-

джується після недооцінки чи й забуття. Марко Вовчок посіла своє місце в пантеоні класиків з невеликою кількістю українських творів, у той час як у російській літературі вважається письменницею другорядною, хоча написала цією мовою значно більше.

Маємо і протилежні приклади: якщо перша книжка Марка Вовчка стала подією в літературному світі, її захоплено зустріли критика й читачі, то цього ніяк не можна сказати про першу поетичну збірку Лесі Українки «На крилах пісень». Її не можна було назвати новаторською на тлі тогочасної літератури, що розвивалася в річищі реалістичних традицій, для якої характерні соціологізм та позитивістсько-етнографічний ухил з його основними темами – любов до рідного краю, велике громадське значення поета й поезії, роль рідного слова (Олена Пчілка) і слов'янського братерства, національно-політичного гніту, занепаду української інтелігенції (М.Старицький). І лише коли від співів про рідний край і суму над його долею, від ліричних закликів до боротьби за його порятунок поетеса перейшла до тем загальнолюдських – її поетичний голос став самостійним і оригінальним.

Важливою подією, що спричинила приплив до української літератури письменницьких сил, була поява української періодики. Зокрема, у журналі «Основа» на початку 1860-х рр. виступило 40 прозаїків, у «Літературно-науковому вістнику» за часів його існування – 170. Після 1905 р. народилося чотири десятки органів преси українською мовою, у яких мали змогу друкуватися різні автори. Масовий прихід у літературу відбувся після 1917 р. При тому в радянські часи поняття «другорядні письменники» майже не вживалося. Той самий І.Айзеншток у 20-ті рр. упорядкував збірник творів маловідомих (а то й анонімних) українських письменників першої половини XIX ст., наслідувачів творчості Котляревського, який присвятив проблемі «дослідження дрібних другорядних, забутих і невідомих авторів» [1; 14]. У передмові до видання 1968 р. «Українські поети-романтики» дослідник уже ніде не згадав, що ці поети є другорядними. Немає такого поняття й у виданні «Поети пошевенківської епохи» (К., 1961), хоча представляють цю добу переважно епігони Шевченкової творчості.

Про те, як час коригує оцінки, виносячи багатьох творців у другий ряд, свідчать такі факти: у «Нарисах української літератури XIX століття» М.Петрова, виданих 1884 р., представлені літературні портрети 39 письменників, більшість із яких ще тоді перейшла до розряду «другорядних». Це пояснювалося задумом літературознавця системно розглянути нове українське письменство. Але чи не найбільшу кількість не просто другорядних авторів, а відвертих епігонів з низьким професійним рівнем демонструє література 1920-х, коли наголошувалося: «...потрібна глибока, масова, гурткова тощо робота в

справі притягнення пролетарських верств до української літератури. Потрібне якнайширше охоплення широкої маси трудящих літературними інтересами» [19; 79]. Знищення, а потім форсоване створення кадрів національної культури у 1930-х рр. призвело до того, що масовізм набрав спотворених форм. Творчість другорядних письменників гіпертрофовувалася, висувалася на перший план, її підтримувала влада. Л.Тимофєєв у 1929 р. в огляді «Современная украинская литература» виділяв трьох українських поетів: Сосюру, Тичину й Валер'яна Поліщука. Саме творчість останнього, поему якого «Ленін» на той час уже вивчали у школах, характеризує як надзвичайно різнобічну й різноманітну [15; 176]. Цікаві показники популярності українських авторів серед читачів наводить Г.Сивокінь. У 1960-х рр. трійку дожовтневих лідерів серед поетів витворювали Т.Шевченко, І.Котляревський та П.Грабовський, трійку радянських прозаїків – О.Гончар, М.Стельмах, Ю.Збанацький, з поетів на першому місці були П.Тичина та М.Сом, на другому – В.Сосюра, далі – А.Малишко [13; 212].

У 1990-х рр. немало класиків соцреалізму опинилося в тіні літературної історії, «переходячи до тих “обойм” та “переліків, які раніше були долею багатьох другорядних і третьорядних письменників» [14; 44]. Ще 1990 р. М.Павлишин писав про те, що репресованих, забутих письменників намагаються штучно «вбудувати в існуючий канон» [11; 188], бо, мовляв, цікавих поетів Гео Шкурупія і Євгена Плужника розташовують поміж таких посередностей, як романісти Іван Ле і Петро Панч. Дослідник акцентував на потребі ґрунтовно прорідити канон, який виник після 1934 р.

Теперішній літературний канон найбільше асоціюється зі шкільною програмою. Його вибудував ще С.Єфремов у своїй «Історії українського письменства». Із запровадженням зовнішнього незалежного оцінювання він так «прорідився», що спершу в ньому забракло місця І.Кочерзі, О.Гончару, М.Стельмахові та П.Загребельному, і «воскреслим із забуття» В.Винниченкові, В.Підмогильному, Г.Косинці та Б.Олійнику, який утратив популярність через свої політичні погляди, а не через те, що «застаріла» його «Сива ластівка»... Цьогоріч повернулися М.Вороний, В.Винниченко, М.Рильський, В.Підмогильний, Б.-І.Антонич, О.Гончар. Але не стало прізвищ В.Барки, У.Самчука і Д.Павличка... Хочеться вірити, що такі «зміщення» у письменницьких рядах зумовлені не суб'єктивними чинниками, співвідносяться не із суспільними та ідеологічними міркуваннями укладачів програми тестів для ЗНО, а спричинені насамперед естетичними критеріями, «новою хвилею культурної трансформації» (Я.Поліщук) та особливостями сприйняття словесного мистецтва учнями. Можливо, таке «жонглювання» іменами має зовсім іншу мету. Можливо, повсякчасне оновлення відбувається тому, що така

«літературна боротьба» між класиками – насамперед «добрий заробок»? Але чи не будуть вилучені із ЗНО імена приречені на пасивне учнівське сприйняття, отже – «міцне забуття»?

Щоправда, бувають випадки, коли література другого ряду знову на певний час потрапляє до читацького репертуару. Зокрема, у 1990-ті рр. в Україні спостерігався підвищений інтерес до проблем власної історії, перевидавалися й активно обговорювалися на сторінках преси твори А.Чайковського, А.Кашченка, Ю.Опільського, К.Гриневицевої та ін. Завдяки екранізації актуалізувалася повість О.Назарука «Роксоляна, жінка Халіфа й падишаха Сулеймана Великого Завойовника», хоча вона й не відзначається належним художнім рівнем. Радше це хроніка зі статичними описами, ніж структурована мистецька річ. Повість, що вийшла 1930 р., за останні 20 років в Україні перевидавалася 6 разів: 1990 р. – «Політвидав», 1992 – «Дніпро», 1997 – ЛДЛ, 2000 – «Школа», 2009 – «КМ Publishing», 2010 – Національний книжковий проект. Серія: Бібліотека шкільної класики. Обов'язкова програма. 8 клас.

Промовистим є той факт, що за останні два десятиліття захищено кілька десятків дисертацій про маловідомих, забутих, фактично – другорядних українських письменників: О.Авдіковського, Х.Алчевську, В.Бірчака, С.Божка, В.Будзиновського,

К.Буревія, В.Гадзінського, М.Галич, К.Гриневицеву, О.Дучимінську, Я.Жарка, М.Йогансена, М.Загірню, Т.Зіньківського, А.Казку, О.Катренка, Н.Кибальчич, С.Коваліва, М.Кононенко, Н.Королеву, М.Левицького, О.Левицького, В.Леонтовича, А.Любченка, К.Малицьку, Є.Мандичевського, М.Маркевича, Д.Марковича, Г.Михайличенка, М.Могилянського, М.Петренка, О.Плюща, Олену Пчілку, І.Сільвая, М.Устияновича, А.Чайковського, С.Чарнецького, С.Черкасенка, М.Чернявського, Г.Чупринку, Є.Ярошинську, Л.Яновську та ін.

І хоча теоретичні суперечки про те, вивчати чи ні творчість другорядних письменників, уже, здається, вщухли, але постає інше питання – як вивчати? Нині очевидним є, по-перше, те, що в художніх творах «другого ряду» такою ж мірою, якщо не більшою, можуть проявитися умонастанови епохи (за Ю.Лотманом). По-друге, новаторство великих творів чіткіше проглядається, коли їх співвідносимо з літературою другорядних письменників. Зрештою, історико-культурна динаміка літературної ієрархії, рух і мінливість поняття національної класики, розуміння відносності художніх смаків тої чи іншої епохи також посилюють увагу до другорядних письменників, роль яких можуть переглядати наступні покоління читачів та літературознавців, відтак їхні естетичні шукання набувають важливішого значення, ніж у сучасну їм епоху.

Література

1. А й з е н ш т о к І. Котляревщина / І.Айзеншток // Українські Пропіліє. – Х.: ДВУ, 1928. – Т. I.
2. Б а х т и н М. Эстетика словесного творчества / М.Бахтин. – Москва, 1979.
3. Б о н д а р е н к о М. «Текущий литературный процесс» между литературоведением и критикой (методологические принципы изучения) / М.Бондаренко // Литература XX века. Итоги и перспективы изучения. Первые андреевские чтения. – Москва, 2003.
4. Г р а б о в и ч Г. «Кобзар», «Каменяр» і «Дочка Прометей» / Г.Грабович // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. – К., 2003.
5. Г у р в и ч И. Русская беллетристика: эволюция, поэтика, функции / И.Гурвич // Вопросы литературы. – 1990. – № 5.
6. Д р а н о в А. Литературный ряд / А.Дранов // Современное зарубежное литературоведение. Страны Западной Европы и США. Концепции, школы, термины. – Москва, 1996.
7. Е ф р е м о в С. Литературный Бонаventura (заметки читателя) / С.Ефремов // Ефремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К., 2002.
8. К о р м и л о в С. Литературные ряды / С.Кормилов // Современный словарь-справочник по литературе. – Москва, 1999.
9. К о р м и л о в С. О соотношении «литературных рядов» / С.Кормилов // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т. 60. – № 4.
10. П ' я н о в В. Визначні, відомі й «та інші...»: Слогади, есеї, нариси / В.П'янов. – К., 2002.
11. П а в л и ш и н М. Канон та іконостас / М.Павлишин. – К., 1997.
12. П р о з о р о в а И. «Великие» и «второстепенные» писатели в литературном процессе / И.Прозорова // Русская словесность. – 2006. – № 6.
13. С и в о к і н ь Г. Одвічний діалог / Г.Сивокінь. – К., 1984.
14. С и в о к і н ь Г. Починаючи наново... / Г.Сивокінь // Сивокінь Г. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функції. – К., 2005.
15. Т и м о ф е е в Л. Современная украинская литература / Л.Тимофеев // Новый мир. – 1929. – Кн. 3.
16. Х а л и з е в В. Теория литературы / В.Хализев. – Москва, 2004.
17. Ч е р н е ц Л. Функционирование литературного произведения / Л.Чернец // Русская словесность. – 1995. – № 6.
18. Э л и о т Т. Что такое классик / Т.Элиот // Элиот Т. Избранное. – Москва, 2002.
19. Я к у б о в с ь к и й Ф. Майбутнє належить підземним річкам / Ф.Якубовський // Життя й революція. – 1925. – № 10.